

Консервативне русофільство XIX - початку XX ст. у висвітленні сучасної російської історіографії

Михайло Руднєв

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 97-111.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

КОНСЕРВАТИВНЕ РУСОФІЛЬСТВО XIX — ПОЧАТКУ XX СТ. У ВИСВІТЛЕННІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Геополітичні і соціальні катаклізми минулого десятиліття «оголили» всі «больові точки» багатомілітарної історії російсько-українських взаємин. При цьому були зметені й відкинуті будь-які ідеологічні табу та «фігури замовчування» радянської доби. Із зрозумілих причин одним із фактично табуйованих сюжетів понад сімдесят років залишався феномен консервативного русофільства XIX — початку XX ст., його ідеологічна специфіка та місце в суспільно-політичному і культурному розвитку України й Росії. Треба відзначити, що в даному проблемно-історіографічному нарисі поняття «консервативне русофільство в Україні» використовується в гранично широкому сенсі, включаючи як його достатньо відому західноукраїнську («москвофільську») версію, так і політичне малоросійство в Російській імперії. Останнє з них, чия ідеологія і практика найбільш репрезентативно втілювалась у діяльності та ідейній спадщині М. В. Юзефовича, А. В. Стороженка, С. С. Гогоцького, А. І. Савенка, В. В. Шульгіна, а також київського Клубу російських націоналістів і його «дочірніх» організацій, які діяли в роки громадянської війни, до теперішнього часу залишалося де-факто зовсім «не затребуваним» українською, російською і західною історіографією. До речі, перше в хронологічному відношенні яскраве і експресивне визначення (і водночас самохарактеристика) політичного малоросійства прозвучала в промові В. В. Шульгіна на Державній нараді 12—15 серпня 1917 р.¹ Надалі, в роки еміграції, В. В. Шульгін лише уточнював і конкретизував своє малоросійське кредо на більш широкому історичному і сучасному матеріалі (насамперед в публіцистичних брошурах кінця 1930-х рр.: «Аншлюсс и мы!» (Белград, 1938) та «Украинствующие и мы!» (Белград, 1939)). Треба відзначити, що «малоросійська» версія консервативного русофільства як «реальний» об'єкт наукового дослідження та ідеологічної критики був «легітимізований» в українській (діаспорній, а потім у пострадянській) історіографії у концептуальних працях І. Лисяка-Рудницького: в історичному есе «Інтелектуальні початки нової України» (1958) та у статті

«Консерватизм» (1959) з «Енциклопедії українознавства». Одним з головних висновків першої з цих праць стала теза про те, що «аж до 1917 року головною проблемою української свідомості було змагання двох течій серед самого громадянства України: однієї, «малоросійської», що не бачила іншого виходу, як поглиблення та закріплення єдності з Москвою [стосовно XIX — початку XXст. очевидний анахронізм, який свідомо чи підсвідомо допустив І. Лисяк-Рудницький. — *М. Р.*], та другої, «свідомого українства»². Разом з тим І. Лисяк-Рудницький звертав увагу на певну схематичність та концептуально-термінологічну недвозначність такої біполярної диференціації, відзначаючи, зокрема, той факт, що «навіть найлояльніші малороси не втрачали почуття своєї етнічної відмінності від москалів, як і певної прив'язаності до місцевих особливостей і звичаїв»³. У статті з «Енциклопедії українознавства» для дослідника політичного малоросійства важливе значення має висновок автора про те, що, перебуваючи «під тиском реакційної політики російського уряду, з одного боку, й під натиском українського соціального радикалізму, з іншого — українські консервативні діячі знаходили своє політичне оформлення на базі російського реакційного консерватизму й ставали імперськими російськими діячами, зрештою, часто не втрачаючи почуття свого етнічного походження та українського територіального патріотизму (наприклад, генерал М. Драгомиров)»⁴. Разом з тим підсумкова оціночна характеристика І. Лисяком-Рудницьким політичного малоросійства як «такого русифікованого консерватизма, що не шукав підпори в рідному громадянстві та власних національних традиціях, легко вироджувався в політичну й соціальну реакцію (наприклад, газета «Києвлянин»...)»⁵, на наш погляд, повинна стати предметом всебічної науково-ідеологічної дискусії — у крайньому разі, в ідейно-концептуальному просторі «загальноруської» історіографічної традиції.

Проте у «постперебудовне» десятиліття, яке минуло (як і в радянський період, вкрай несприятливий для таких досліджень), набагато більшу увагу російських істориків і публіцистів продовжувало привертати галицьке та закарпатське москвофільство. Можна зробити апріорний висновок щодо явного домінування серед них апологетичного підходу із сильним елементом популяризації. Така тенденція у сучасній російській історіографії москвофільського руху знайшла найбільш яскраве втілення в науково-публіцистичній і суспільній діяльності доктора історичних наук професора Т. Ф. Аристової та Н. М. Паша-

евої. До речі, для першої з них, відомого спеціаліста з етнографії курдів, «раптове» звернення до історії галицько-закарпатського русофільства стало закономірним продовженням життєвої справи її батька Ф. Ф. Аристова (1888—1932), автора фундаментальної праці «Карпаторусские писатели» (М., 1916. Т. 1), основоположника російського «карпагознавства».

Варте уваги те, що початок творчої активності Т. Ф. Аристової й Н. М. Пашаєвої на «москвофільському напрямку» припадає на початок 1960-х рр. — кульмінаційний етап так званої «хрущовської відлиги». У 1961 р. в академічному журналі «Советская этнография» була опублікована критична рецензія Т. Ф. Аристової на монографію львівського історика Г. Ю. Гербільського «Передова суспільна думка в Галичині (30-ті — середина 40-х років XIX століття)» (Львів, 1959). Насамперед донька і продовжувач справи видатного історика карпатського москвофільста з максимально можливою для неї за тодішніх цензурно-«методологічних» умов послідовністю та відвертістю опонує одній із сакральних аксіом українофільської та радянської ідейно-історіографічної традиції — про українську етнічну самоідентифікацію східнослов'янської більшості Галичини в 1830—1840-х рр. та відповідно членів «Руської трійці». За твердженням Т. Ф. Аристової, «в рассматриваемый период крестьяне Галичины называли себя русскими», причому «это самоназвание сохранялось с глубокой древности», адже галичани «в действительности являются потомками одной из ветвей древнерусской народности»⁶. Проте основним предметом її полеміки з Г. Ю. Гербільським стало питання про соціально-політичні позиції першого галицького історика Д. І. Зубрицького (1777—1862). У своїй журнальній рецензії Т. Ф. Аристова виявляє очевидне прагнення «реабілітувати» ідейного родоначальника москвофільства, рішуче заперечуючи його характеристику автором монографії як «запеклого кріпосника», фаворита австрійської влади та ідейного антипода «Руської трійці»: «Пусть даже Зубрицкий не понимал прогрессивности акта освобождения крестьян от крепостной зависимости — одно его сочувствие к тяжелой доле обманутых крестьян является фактом весьма знаменательным. Смелая позиция Д. И. Зубрицкого вызывала постоянное противодействие австрийских властей»⁷. Максимально акцентуючи прогресивні елементи в соціальних поглядах і науково-громадській діяльності першого галицького історика, Т. Ф. Аристова, за її власними словами, опонує «хибному враженню», яке створюється

у читача книги Г. Ю. Гербільського, що «М. С. Шашкевич, И. Н. Вагилевич и Я. Ф. Головацкий были чуть ли не единственными представителями передовой общественной мысли в Галичине в 30—40-е годы»⁸.

Можна припустити, що критичний виступ Т. Ф. Аристової певною мірою міг «спровокувати» Г. Ю. Гербільського на публікацію статті «До питання про історичні погляди Д. Зубрицького» у «Віснику Львівського університету» (1967. Вип. 4). В історіографічному міні-пролозі львівський історик, констатує той факт, що «визначний галицький шляхетський історик та публіцист першої половини ХІХ століття... у радянській літературі ще не одержав остаточної оцінки», характеризує позицію свого московського опонента як «помилкову» «спробу показати Зубрицького як прогресивного діяча, друга селян»⁹.

Через рік після критичного виступу Т. Ф. Аристової її колега і однодумниця Н. М. Пашаєва опублікувала в збірнику «Славянский архив» (М., 1962) коротку, але інформативну статтю «Неизданная переписка Д. И. Зубрицкого». За словами автора, «не пытаюсь разрешить сложного вопроса о воззрениях Зубрицкого и его роли в общественной жизни Галичины середины ХІХ в.», вона пропонує до уваги читачів «краткую справку о нем и выдержки из писем, до сих пор нигде не опубликованных»¹⁰. У дослідника історіографії москвофільства найбільше зацікавлення викликає декларована Н. М. Пашаєвою солідарність з ключовими тезами рецензії Т. Ф. Аристової: про «постійне піклування» Д. І. Зубрицького у 1840-х рр. про «молодих просвітителів» Я. Ф. Головацького і І. М. Вагилевича, а також щодо некоректності «ідентифікації» його Г. Ю. Гербільським як «кріпосника» (разом з тим вона визнає «аристократичні погляди історика»). Водночас автор статті не заперечує в цілому негативне ставлення свого героя до революції 1848—1849 рр., проте пояснює його тією обставиною, що він бачив «в развитии польского шляхетского революционного движения угрозу национальным интересам галичан»¹¹. Свій короткий археографічний нарис Н. М. Пашаєва завершує достатньо відвертою характеристикою власної головної концептуальної мети — характеристикою, що включає до себе (поряд з неминучими у подібних випадках застереженнями щодо «складності» та «суперечливості» історичної фігури) безпрецедентну для тодішньої радянської історіографії позитивну оцінку історичної ролі та науково-громадської діяльності родоначальника москвофільства: «Неопубликованные письма дают возможность глубже посмотреть на значительную, сложную и во многом противоречивую

фигуру Зубрицького — одного из первых галицьких просвітителів, підтримувавшого національне самосвідомість галичан в умовах австрійського національного гніту, оказувавшого поміць преследуємым прогресивним молодим діятелям, многу зробившого для укріплення зв'язів з Росією і нанесшого удар польсько-шляхетської концепції історії Галичини»¹².

Через 10 років після публікації свого археографічного нарису про Д. І. Зубрицького, Н. М. Пашаєва виступила з короткою інформаційно-ознайомчою статтею «К вопросу о деятельности Я. Ф. Головацкого в 50-е — начале 60-х годов XIX в.» (у збірнику «Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах» (М., 1972)). Нею була запропонована вельми схематична періодизація життя і діяльності Я. Ф. Головацького: перший період — до революції 1848 р.; другий — після революції до еміграції в Росію (1848—1867 рр.); нарешті, його діяльність у Російській імперії в останні 20 років життя (1868—1888 рр.). Свій дослідницький інтерес саме до другого з них Н. М. Пашаєва пояснює його вкрай слабкою вивченістю (порівняно з іншими періодами) у дореволюційній, західноукраїнській (до 1939 р.) і радянській історіографії.

Найбільш важливим у тематичному і концептуальному відношенні автор статті вважає питання щодо «еволюції лінгвістичних і національних поглядів Я. Ф. Головацького в 1850—1860-ті рр.» — тобто щодо остаточного становлення його москвофільського світогляду. Ця замітка Н. М. Пашаєвої набагато більше, ніж її попередня праця про Д. І. Зубрицького, полемічно загострена проти антимосквофільської парадигми української радянської історіографії, представники якої (зокрема, М. Шалата, А. Пащук) у своїх «весьма кратких упоминаниях о Головацком» «фактически зачеркивали всю его деятельность, начиная с 50-х годов...»¹³. У той же час автор не претендує на те, щоб, за її власним визнанням, у шестисторінковій статті дати загальну характеристику всієї діяльності Головацького у 50—60-х роках XIX ст., заявляючи про своє прагнення «лишь напомнить некоторые факты той тяжелой борьбы против гнета реакционного австрийского правительства, которую вел Головацкий на протяжении последних 18 лет своего пребывания в Галиции»¹⁴. Саме згадану боротьбу проти «національного гноблення», що розгорталася «у тяжких умовах в період реакції» (після революції 1848 р.), Н. М. Пашаєва відносить до головного «активу» свого героя. У зв'язку з цим вона акцентує на особливій,

в тому числі ідеологічній, актуальності діяльності Головацького як історика в даний період (1848—1867 рр.): «В своих работах он стремился показать древнерусское происхождение галичан, их национальные традиции, сохранившиеся под властью польских панов»¹⁵. Особливе значення Н. М. Пашаєва надає двом працям про Я. Ф. Головацького, опублікованим у 1862 р. в журналі «Основа», оскільки ідеолог москвофільства, який перебував під таємним наглядом, лише «в вышедших без подписи вдали от Львова статьях... смог в открытую высказать свои взгляды»¹⁶. Вказані статті дозволили московській дослідниці дійти важливого висновку, який потребує додаткової аргументації, про те, що «Головацкий был далек от того стихийного австрославизма, которым страдало большинство интеллигентных русинов того времени»¹⁷. У той же час інші висновки Н. М. Пашаєвої, що стосуються праці Я. Ф. Головацького «Об отношении галицких русинов к соседям из Галичины» (Основа. 1862. № 5) здаються нам значною мірою продиктованими загальною «системою координат» радянської гуманітаристики. Мається на увазі досить дивне зауваження стосовно того, що хоча Я. Ф. Головацький у вказаній статті «прямо полемізує» з пропольським полемічним виступом М. Г. Чернишевського «Национальная бестактность» в «Современнике» (1861), він нібито «не отвергает основных принципов Чернышевского, а лишь уточняет расстановку классовых сил в Галиции»¹⁸. Вкрай перебільшеним і трохи шаблонним здається також теза про те, що в цій же публіцистичній праці «Головацкий вплотную подходит к классовому объяснению национальной вражды в Галиции, что резко отличает его от многих соратников по национальной борьбе»¹⁹.

У добу перебудови та наступне десятиліття російські дослідники та пропагандисти москвофільського руху були позбавлені будь-яких «зовнішніх обмежувачів» своєї науково-громадської активності. Т. Ф. Аристова переважно зосередилася на публіцистичній діяльності, виступаючи із пристрасними інформаційно-меморіальними статтями в ряді московських газет («Русский вестник», «Независимая газета»), частина з яких увійшла до присвяченої їй ювілейної брошури, виданої в 1996 р. Руським культурно-просвітницьким товариством імені О. В. Духновича в місті Пряшеві (Словачина). При цьому донька й наступниця фундатора російського карпатознавства продовжує свою наукову творчість: у фундаментальній п'ятитомній енциклопедії «Отечественная история: история России с древнейших времен до 1917 г.»

публікація якої ще триває, їй належать біографічні довідки про москвофільських діячів Галичини і Закарпаття.

Зі свого боку, Н. М. Пашаєва в 1999 р. виступила в московському «Славянском альманасі» із статтею «Русское движение в Галичине XIX—XX вв.», яка стала своєрідним підсумковим рубезем її багаторічної науково-дослідницької діяльності на «москвофільському напрямку». Уже перші рядки цієї апологетичної статті свідчать про її яскраво виражену концептуальність та наступальну полемічність: «История так называемого русского движения в Галичине (как и в Закарпатье, где происходили сходные процессы), принадлежат к числу «белых пятен» отечественной историографии последних 70 лет. О нем или вообще не писали, или писали мало, причем так агрессивнo-тенденциозно, что не только рядовой отечественный читатель, но даже человек науки не мог получить объективного представления о галицких москвофилах, их деятельности и судьбах»²⁰. У своєму огляді історичної долі галицького москвофільства Н. М. Пашаєва виходить з тези, яка здається апріорно неймовірною для носія пересічної суспільної свідомості в сучасній Україні та Росії: «Русское самосознание имеет прочные корни в менталитете восточнославянского населения Галичины»²¹. До речі, вказане населення іменується нею — згідно первісній самоназві — «русинами», причому більш рішуче, ніж у радянські часи. За її словами, «українцями їх стали именоватъ много позже, причем долгое время этот термин носил более политический, чем этнографический характер»²². Період з 1830-х рр. до революції 1848—1849 рр. Н. М. Пашаєва вважає одночасно початком як російського, так і українського руху в Галичині, відзначаючи при цьому, що «в то время было еще далеко до размежевания и тем более вражды этих двух направлений, однако уже тогда формируются исторические и языковые установки будущих русофилов»²³. За твердженням автора, на першому етапі рух розвивався в традиційному річці національного відродження, із самого початку відзначаючись різкою антипольською спрямованістю. Вищезгадана загострена полемічність статті Н. М. Пашаєвої, як і в її попередніх працях, спрямована проти українофільської та радянської історіографічних традицій. Зокрема, вона спростовує «легенду, що була в широкому обігу», про нібито агітацію М. П. Погодіна серед русинів та його спільні з Д. І. Зубрицьким панславистські «об'єднавчі» ідеї — легенду, біля витоків якої стояв польський письменник та мемуарист Г. Богданський. Після того, як її «підхопив» історик Краєвський, вона, за визначенням Н. М. Пашаєвої,

«вошла в арсенал української націоналістическої историографії»²⁴. Як відгомін полеміки з Г. Ю. Гербільським майже сорокарічної давності, звучить цитата, яка демонструє, що львівський історик у своїй монографії 1959 р. по суті відтворив цю «панславістську» версію, незважаючи на те що її безпідставність, на переконання московської дослідниці, показав ще на початку ХХ ст. І. С. Свенцицький: «Ни о каких политических планах ни у Погодина, ни тем более у Зубрицкого в отношении Галичины говорить не приходится», — рішуче стверджує Н. М. Пашаєва. — «Галицкие патриоты не помышляли о насильственном изменении существующего строя, хотя видели и обличали его пороки»²⁵. В іншому місці Н. М. Пашаєва згадує про тотальне замовчування діяльності «пізнього» Я. Ф. Головацького (після його остаточного переходу на російську літературну мову) в радянській науковій літературі, пояснюючи це тією цілком зрозумілою обставиною, що «украинские ученые хотели бы видеть в нем украинского, а не русского ученого и общественного деятеля»²⁶.

Найбільш значущим концептуальним положенням даної статті нам здається висновок про одвічний «парадокс» русофільського руху в Галичині, який полягав у тому, що, «сознавая свое национальное и языковое единство с российскими соплеменниками, галицкие русофилы в то же время не могли надеяться войти в состав Российской империи, так как никакие внешнеполитические планы России в XIX в. этого не предусматривали»²⁷. Внаслідок цього москвофіли, які опинилися до того ж віч-на-віч з постійним соціальним і національним гнобленням з боку польських поміщиків і переважно польської адміністрації, були вимушені, на переконання Н. М. Пашаєвої, «не только соблюдать лояльность по отношению к австрийским властям, но даже ее подчеркивать»²⁸. Впадає у вічі певний пієтет автора (як і в статтях радянського періоду) по відношенню до «передових діячів Росії», у яких нібито «викликали відразу» декларації лояльності москвофілів, якщо вони «носили нарочито верноподданический характер»²⁹. Разом з тим вона відзначає, що вказані «діячі» (насамперед М. Г. Чернишевський) не розуміли справжньої обумовленості такої позиції москвофілів — додамо від себе, фактично виступаючи в ролі «рупора» польських радикальних кіл. Остаточний розкол галицького національного руху на староруську партію та народовців-українофілів автор статті відносить лише до 1867 р., пов'язуючи цей факт з введенням в імперії Габсбургів австро-угорського «дуалізму».

Величезне зацікавлення викликає згадка Н. М. Пашаєвої про молодих москвофілів початку ХХ ст., які дотримувалися ліберальних поглядів (на жаль, вона не наводить жодного імені), — саме вони познайомили галицького читача з творами Л. М. Толстого, Л. М. Андрєєва, О. М. Горького — адже їх діяльність аж до теперішнього часу залишається суцільною «білою плямою» як для української, так і для «загальноруської» історіографічної традиції. Двоїсте враження на незаангажованого дослідника справляє твердження московського історика про те, що «патриотическая просветительская деятельность москвофилов находила живую поддержку в широких слоях населения Галичины, прежде всего среди крестьян»³⁰. Сама по собі дана теза, взята поза загального контексту історії західноукраїнських земель, без сумніву, відбиває історичну реальність. Разом з тим слід визнати, що Н. М. Пашаєва «винесла за дужки» аналіз динаміки впливу москвофільства в усіх верствах галицького населення в її хронологічному вимірі (насамперед на матеріалі результатів парламентських виборів). Таке умовчання можна пояснити тією достатньо відомою, але мало придатною для її концепції обставиною, що з 1890-х рр. аж до катастрофи 1914 р. москвофільський табір у Галичині («за визначенням» мало спроможний до власної модернізації, оскільки був апіорно орієнтований на соціально-політичний устрій Російської імперії) помітно відставав у своєму політичному та особливо інтелектуальному впливі від українського руху, причому зазначений розрив мав очевидну тенденцію до збільшення. На завершення своєї статті Н. М. Пашаєва відзначає, що в «настоящее время интерес к истории Галичины как будто несколько оживился» (звичайна річ, мова йде лише про російську історіографію. — *М. Р.*) та висловлює впевненість, що «история и культура края, отторгнутого от Руси в древности, безусловно должна стать объектом самого серьезного и беспристрастного исследования отечественных славистов как явление не внутриукраинского, а общерусского порядка»³¹. Заклик до неупередженості з боку одного із провідних і найстаріших істориків москвофільського руху вартий особливої уваги насамперед тому, що її власна наукова творчість, на наш погляд, знаходиться в руслі яскраво вираженої апологетичної традиції.

Що стосується феномену політичного малоросійства у Наддніпрянській Україні, то дослідження його російською історичною наукою починається лише в пострадянську добу, наприкінці 1990-х рр. Першою віхою на цьому шляху стала публікація у видавництві журна-

лу «Москва» «антикварної» збірки «Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола» (М., 1998) (упорядник, автор вступної статті і коментарів М. Б. Смолін), що включає до себе раніше практично недоступні для вітчизняного читача тексти історико-публіцистичних праць відомих запеклих ворогів українофільства та українського національного руху, які виступали в ролі його критиків і дослідників. Серед них особливе місце займає пристрасний памфлетний трактат А. Царинного (очевидний псевдонім А. В. Стороженка — публікатор «звів воєдино» всі можливі аргументи на користь цієї загальноновизнаної версії). Легко припустити, що ні про яку «неупередженість» чи дослідницький об'єктивізм з боку укладача і коментатора в даному випадку мова не йде — М. Б. Смоліна відзначає повна й палка солідарність з усіма ідеями авторів збірника, що в геополітичних і культурно-історичних реаліях кінця ХХ — початку ХХІ ст. здається явним ідеологічним анахронізмом навіть для переконаного прихильника ідеї «загальноруської» східнослов'янської єдності.

Яскравим прикладом практично повної «закритості» проблематики політичного малоросійства навіть для провідних московських істориків «старої школи» є відповідний пасаж з колективного фундаментального дослідження «Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика» (М., 2000), підготовленого авторським колективом на чолі з В. Я. Гросулом. У заключному VI розділі, який має назву «Консерватизм накануне революции 1905—1907 гг.», його автор, К. Ф. Шаццлло, між іншим торкається феномену «провійнійного консерватизму», цілком слушно відзначаючи його недостатню вивченість до теперішнього часу. За твердженням історика, на початку ХХ ст. «в столицах была весьма заметная прослойка либеральных консерваторов, не подержанных императорской властью», в провінції ж, навпаки, «все более дают о себе знать силы крайне реакционного свойства»³². Проте К. Ф. Шаццлло по суті ніяк не конкретизує свою тезу, обмежуючись посиланням на «Воспоминания» князя В. П. Мещерського (про зустрічі автора на початку 1860-х рр. з представниками київських консервативних кіл, у тому числі з М. В. Юзефовичем), та побіжною згадкою про «південних консерваторів» початку ХХ ст. (у недиференційованому, «територіальному» значенні цього поняття, що охоплює як Україну, так і Бессарабію), які висунули на загальноросійську політичну арену В. М. Пуришкевича, П. О. Крушевана, П. М. Крупенського, І. І. Дудниченка та інших.

Перший суто науково і концептуально значущий крок до осягнення історії консервативного русофільства в його малоросійській версії був зроблений сучасним російським славістом О. І. Міллером у монографії «Украинский вопрос в политике и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)» (М., 2000). У вступі, насиченому методологічними та історико-категоріальними сюжетами, що торкаються, головним чином, проблеми «національних ідентичностей», автор формує свою термінологічну позицію, яка радикально розходиться з ключовою українофільською парадигмою: «Когда речь идет о людях, отрицавших исключительную украинскую идентичность или ещё не знавших о возможности таковой, я буду употреблять те термины, которыми они сами пользовались, то есть «южноруссы», «малоруссы» или «малороссияне», «русины». Таким образом мы сможем отразить ту неопределённость в иерархиях идентичностей, которая была характерна для всего XIX в.»³³ Носії «малоруської ідентичності» виступають у дослідженні О. І. Міллера рівноправною стороною в історичному «спорі слов'ян між собою», що розгорнувся на українських землях у другій половині XIX ст. Відзначаючи той факт, що «среди наиболее агрессивных противников украинского движения было немало людей, которые по современной, плохо подходящей к реалиям XIX в. терминологии должны были бы называться украинцами» (перш за все, М. В. Юзефович і А. В. Савенко), московський славіст рішуче стверджує, що «эти люди вовсе не были «предателями украинского народа»: «Сохраняя малорусскую идентичность и веря, что лучше понимают интересы края, чем их оппоненты-украинофилы, они отрицали сам проект украинской нации и связанную с ним версию идентичности»³⁴. На думку О. І. Міллера, «они были русскими националистами в том смысле, что выступали сторонниками проекта большой русской нации, составной частью которой они видели малороссов, вовсе при этом не считая, что приносят интересы малороссов в жертву великороссам. Они совсем не обязательно полагали, что малороссы должны отказаться от своей идентичности в пользу великорусской — будем помнить», — закликав О. І. Міллер, — «что большая русская нация их представлений должна была отличаться от той русской нации, какую мы знаем сегодня, не только размерами»³⁵. У той же час історик резонно нагадує, що «все эти замечания касаются взглядов людей, более или менее образованных, составлявших едва ли более двух процентов в крестьянском море восточнославянского населения современной

України», а «подавляющее большинство крестьян оперировало совсем иными категориями»³⁶. Зав'язку ідейно-особистого конфлікту між українофілами і «теми малороссами..., которые считали благом для Украины единство с Россией»³⁷, О. І. Міллер вбачає у приватному листуванні кінця 1850-х рр., а саме у листах С. С. Гогоцького та в епістолярному діалозі М. В. Юзефовича з П. О. Кулішем, що був опублікований у 1899 р. в «Киевской старине». У 8-му розділі монографії («Киевский период активизации украинофильства (1872—1876 гг.)») О. І. Міллер вельми детально розглядає позицію з «українського питання» газети «Киевлянин», очолюваної В. Я. Шульгіним, що еволюціонувала від початкової толерантності (ще на початку 1874 р.) до шаленої конфронтації. Цю еволюцію історик пояснює в тому числі й доволі прозаїчними мотивами: суперництвом редакції з київською «Громадою» за вплив у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, а також конфліктом економічних інтересів з «більш жвавим і ліберальним» «Киевским телеграфом», фактичним редактором якого був М. П. Драгоманов. Більше того, «хрестовий похід» проти українофільства з боку М. В. Юзефовича, що завершився його роллю в подіях 1876 р., О. І. Міллер пов'язує з «якимось особистим конфліктом» між ним та Драгомановим і Чубинським, що трапився гіпотетично у 1874 р. Визнаючи, що його подробиці невідомі, історик дозволяє собі припустити, що «последние позволили себе какие-то непочтительные замечания о возрасте своего оппонента»³⁸ [на той час — 72 роки. — М. Р.]. Іншою можливою причиною особистого конфлікту О. І. Міллер вважає статтю М. П. Драгоманова «По поводу киевских застольных речей» у грудневому номері «Вестника Европы» за 1873 р., яка містила в собі саркастичні закиди на адресу М. В. Юзефовича.

Варте уваги те, що, аналізуючи «все більш агресивну» ідеологічну кампанію проти українофільства на сторінках «Киевлянина», в якій брали участь, окрім Юзефовича і Шульгіна, вчителі київської гімназії Л. Лопатинський, М. Рігельман, М. Ренненкамф, С. Гогоцький та деякі інші професори, московський славіст не забуває підкреслити, що «Киевлянин» «отрицал не малорусскую специфику как таковую, но любые попытки представить эту специфику как основу для политической программы, тем более для национального и политического самоопределения»³⁹.

Разом з тим О. І. Міллер аж ніяк не ідеалізує конкретні позиції «малоросів»-консерваторів, визначаючи, наприклад, що їх мовна плат-

форма, озвучена, між іншим, М. А. Рігельманом, дублювала тональність і спосіб аргументації М. Н. Каткова і «просто не оставляла места» «для предложенной Драгомановым компромиссной программы двуязычного обучения при признании русского государственным языком»⁴⁰. Проте потенційно найбільш загрозливими для українофілів (з точки зору майбутньої реакції влади) історик вважає полемічні виступи С. С. Гогоцького і М. А. Рігельмана на сторінках «Русского вестника» у лютому — червні 1875 р.

Вельми критично О. І. Міллер оцінює зміст і особливо тон двох доповідних записок М. В. Юзефовича (серпень—жовтень 1875 р.), що безпосередньо спровокували Емський указ 1876 р. На його думку, друга із цих записок «просто дышала личной неприязнью автора к упоминавшимся персонажам» [Драгоманову і Чубинському. — *М. Р.*], характеризуючи складний історичний феномен українофільства лише як «измышление «австрийско-польской интриги»⁴¹.

У «Висновках» автор монографії визнає фіаско «малоросійства» в його історичному протистборстві з «українством», обумовлене драматичними поворотами історії початку ХХ ст., внаслідок чого, за його словами, «проект большой русской нации» обернувся на очевидний анахронізм⁴². «Постепенно взгляд на проблему, признававший особую украинскую идентичность, становится в России всё более распространённым», — констатує О. І. Міллер⁴³. На його думку, після 1917 р. «только в среде эмиграции некоторые упрямцы сохраняли приверженность концепции большой русской нации»⁴⁴ — найбільш масштабною фігурою серед них, як і у передреволюційні роки, залишався В. В. Шульгін.

Представлений нами аналітичний огляд досліджень сучасною російською історичною наукою консервативного русофільства на українських землях у його «москвофільській» (Галичина і Закарпаття) та «малоросійській» (Надніпрянська Україна) версіях дозволяє вести мову про два ідейно-концептуальні підходи, які умовно визначаються як «загальнорусько-апологетичний» та «ліберально-об'єктивістський».

Варте уваги те, що прихильниками першого з них є дослідниці москвофільства (і водночас пропагандисти його ідейної спадщини) Т. Ф. Аристова і Н. М. Пашаєва, чия професійна діяльність почалася ще в період «хрущовської відлиги». Що стосується «ліберально-позитивістського» підходу, то він був повною мірою продемонстрований на матеріалі з історії консервативного малоросійства кінця 1850-х —

першої половини 1870-х рр. у монографії О. І. Міллера. Саме останній підхід уявляється нам найбільш коректним і результативним для вирішення власне наукових завдань (що не обтяжені додатковою пропагандистсько-«меморіальною» місією) у майбутньому синтетичному дослідженні складного і трагічного феномену консервативного русофільства в дореволюційній Україні — як у російській, так і в українській історичній науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Государственное совещание 12—15 августа 1917 г. (Стенографический отчёт). — М.; Л., 1930. — С. 110.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 190.
3. Там само.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе... — Т. 2. — С. 126—127.
5. Там само. — С. 127.
6. Аристова Т. Ф. Рец.: Гербильський Г. Ю. Передова суспільна думка в Галичині (30-ті — середина 40 років XIX століття). Львів, 1959. 160 с. // Советская этнография. — 1961. — № 1. — С. 179.
7. Там само.
8. Там само.
9. Гербильський Г. Ю. До питання про історичні погляди Д. Зубрицького // Питання історії УРСР. Вісник ЛДУ ім. Ів. Франка. Серія історична. — Львів, 1967. — Вип. 4. — С. 63.
10. Пашаева Н. М. Неизданная переписка Д. И. Зубрицкого // Славянский архив. Сборник статей и материалов. — М., 1962. — С. 179.
11. Там само. — С. 185.
12. Там само. — С. 186.
13. Пашаева Н. М. К вопросу о деятельности Я. Ф. Головацкого в 50-е — начале 60-х годов XIX в. // Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах. — М., 1972. — С. 153.
14. Там само. — С. 154.
15. Там само. — С. 155.
16. Там само.
17. Там само.

18. Там само. — С. 156.
19. Там само.
20. Пашаева Н. М. Русское движение в Галичине XIX—XX вв. // Славянский альманах. 1998. — М., 1999. — С. 117.
21. Там само. — С. 117.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само. — С. 120.
25. Там само. — С. 121.
26. Там само. — С. 123.
27. Там само. — С. 121.
28. Там само.
29. Там само.
30. Там само. — С. 127.
31. Там само. — С. 130.
32. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / Под ред. В. Я. Гросула. — М., 2000. — С. 410.
33. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000. — С. 47.
34. Там само. — С. 43.
35. Там само. — С. 43—44.
36. Там само. — С. 44.
37. Там само. — С. 73.
38. Там само. — С. 161.
39. Там само. — С. 172—173.
40. Там само. — С. 165.
41. Там само. — С. 175.
42. Там само. — С. 238.
43. Там само.
44. Там само.